

Марек МИКОЛАЙЧИК

габілітований доктор, професор,
Університет ім. А.Міцкевича
(Познань, Польща), marmikol@konto.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3991-9340>

Ольга МОРОЗОВА

докторка історичних наук,
професорка кафедри історії,
Чорноморський національний університет ім. Петра Могили,
(Миколаїв, Україна), olga_chdu@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4627-2189>

Польсько-більшовицька війна 1920 р. у звітах західних спостерігачів

DOI: <https://doi.org/10.15407/uhj2022.01.087>

УДК: 94(438:(47+57))<192>

Анотація. Мета дослідження – показати, як представники західних країн (дипломати та військовики) оцінювали перебіг польсько-більшовицької війни 1920 р. безпосередньо в момент подій та по їх завершенні, з'ясувати, чи вплинули на політику урядів країн Західної Європи щодо польської держави доповіді прямих спостерігачів, змалювати загальний образ Польщі й поляків цього періоду на основі аналізованих джерел, а також настрої польського суспільства, котрі швидко змінювалися від занепокоєння та байдужості до страху перед наступом червоних. **Методологія** базується на методах філологічного аналізу досліджуваних текстів, а також на порівняльному. **Наукова новизна.** Уперше проведено аналіз польсько-більшовицької війни 1920 р. на основі спогадів, особистих записок, доповідей, листів західних спостерігачів. **Висновки.** Іноземні дипломати та військовики доволі критично оцінювали рішення, дії польської влади як у політичних, так й оборонних питаннях. Вони переважно звертали увагу на хаос, політичні суперечки, а також на помилки командування. Однак у більшості випадків вони очікували, що їхні уряди нададуть Польщі набагато вагомішу підтримку. Перебуваючи у Варшаві, вони розуміли значення цього міста набагато краще, ніж політики в Лондоні чи Парижі. У рапортах і доповідях дипломатів, військовиків домінувала песимістична оцінка можливостей захисту столиці Польщі, висловлювалося переконання щодо її неминучої втрати, розглядалися можливості переїзду органів влади до інших міст. Водночас у доповідях наголошувалося на патріотичному піднесенні серед поляків, на їхній упевненості у власних силах. Часто згадувався Ю.Пілсудський. З одного боку, підкреслювалася його велич у порівнянні з іншими польськими політиками, але, з іншого, не бракувало і критичних коментарів щодо рис характеру чи недостатності військових знань. Цікаві спостереження щодо складних відносин очільника держави з представниками західних країн. Автори аналізованих рапортів та доповідей звертали увагу на зниження його популярності у суспільстві водночас із погіршенням ситуації на фронті.

Ключові слова: польсько-більшовицька війна 1920 р., Варшавська угода, Пілсудський, Петлюра, історіографія.

По завершенню Першої світової війни виняткове значення для процесу відбудови незалежної Польщі мала польсько-більшовицька війна, а особливо оборона Варшави в 1920 р. Можливий програш означав би включення більшості польських земель до радянської Росії та створення зменшеної держави зі столицею в Познані або Кракові. Однак

не можна було виключати й гіршого сценарію, а саме переможного маршу більшовиків на захід та опанування всієї Європи. Таку можливість передбачав британський дипломат Е.В.Д'Абернон, який у 1920 р. був послом Великобританії в Німеччині. Він прибув до Варшави 25 липня як член французько-британської союзницької місії. У своїй книзі, виданій 1931 р., Варшавську битву відніс до вісімнадцяти основних у світовій історії.

Під час польсько-більшовицької війни 1920 р. в Польщі перебувала відносно невелика група західних дипломатів, котрі намагалися постійно інформувати свої уряди про хід подій. Їхнім завданням були також організація військової допомоги країні та пошук шляхів дипломатичного вирішення конфлікту. Перебувала в Польщі й досить велика група офіцерів західних держав. Переважна більшість із них входили до складу французької військової місії, яка приїхала до країни 1919 р.² Вони мали допомогти в навчанні та озброєнні польської армії. Під час війни французькі офіцери, крім того, що інформували Париж про хід боїв, допомагали й польському командуванню в розробці оперативних планів. Частина з них навіть узяли безпосередню участь у боях.

Окрім офіційних документів західні дипломати та офіцери залишили ще й особисті нотатки, в яких вони не лише описували перебіг подій, але також представляли суспільні настрої, політичну ситуацію в Польщі, котра опинилася перед смертельною загрозою. Ідеться, зокрема, про спогади, доповіді, листи посла Італії в Польщі в 1919–1923 рр. Ф.Томмазіні³, посла США в Польщі в 1919–1924 рр. Г.С.Гібсона⁴, британського генерала А. Картона де Віарта⁵, а також майбутнього президента Франції, а в 1920 р. – члена французької військової місії в Польщі Ш. де Голля⁶. У цих матеріалах не бракує особистих оцінок, часто доволі критичних, щодо ситуації у країні та ставлення поляків до більшовицької загрози.

Нижче ми покажемо, як представники західних країн (дипломати та військовики) оцінювали перебіг війни 1920 р. Також з'ясуємо, чи вплинули їхні доповіді на політику власних урядів щодо Польщі. Нарешті, нас цікавить загальний образ польської держави та поляків того часу, що міститься в аналізованих джерелах, як і суспільні настрої, котрі зазнавали швидких змін – від ейфорії після окупації Києва до занепокоєння та страху перед наступом червоних.

Основним завданням, з яким зіткнулася влада відроджуваної Польщі в листопаді 1918 р., стало забезпечення стабільних кордонів. Для ясності та послідовності нашого аргументу хотіли б згадати основи польської політики щодо східних рубежів. Ю.Пілсудський, який очолював державу, спочатку був готовий відновити Польщу в ягеллонських межах. Однак повернення до східного кордону часів Речі Посполитої було неможливим через геополітичні та національні зміни, що відбулися після падіння польської державності. У Росії прийшли до влади більшовики, а нації, які мешкали в давній Речі Посполитій, особливо литовці та українці, мали власні державницькі

¹ *D'Abernon E.V.* Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata: Pod Warszawą 1920 r. – Warszawa, 1990.

² *Schramm T.* Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej: 1919–1939. – Poznań, 1987. – S.23–24.

³ *Tommasini F.* Odrodzenie Polski. – Warszawa, 1928.

⁴ *Gibson H.S.* Amerykanin w Warszawie: 1919–1924: Niepodległa Rzeczpospolita oczami pierwszego ambasadora Stanów Zjednoczonych. – Kraków, 2018.

⁵ *Carton de Wiart A.* Wspomnienia // *Zeszyty Historyczne*. – 1988. – T.86. – S.30–63.

⁶ *de Gaulle Ch.* Lettres, notes et carnets. – T.1: 1905–1941. – Paris, 2010. 1 листопада 1920 р. Ш. де Голль анонімно опублікував у «Revue de Paris» статтю «La bataille de la Vistule, carnet de campagne d'un officier français», в якій викладено його враження про польсько-більшовицьку війну (див.: *de Gaulle Ch.* Le fil de l'épée et autres écrits. – Paris, 1994. – P.565–583).

прагнення. Своєю чергою Р.Дмовський – лідер національної демократії та політичний конкурент Ю.Пілсудського – зайняв позицію, що польська держава повинна включати лише ті землі, де польське населення становить більшість. Однак вони обоє погодилися, що відроджена Польща має бути великою державою⁷.

Більшовики були головним противником поляків у боротьбі за східний кордон. Коли наприкінці 1918 р. німці почали евакуацію відділів обер-осту, які розділяли польські та червоні сили на сході, останні поступово займали звільнені території. Залишена німцями зброя й боеприпаси також переходили до їхніх рук. 12 грудня 1918 р. в руках більшовиків опинився Мінськ, а 5 січня 1919 р. – Вільно. Поляки не збиралися спокійно дивитися на це. Вони були готові стримувати таке просування збройною силою. Тож перші сутички відбулися у середині лютого 1919 р.⁸ З огляду на великий театр бойових дій і слабкі сили обох сторін ця війна мала специфічний характер, коли увага концентрувалася на конкретних цілях, а бої були хаотичними. Спостерігалися численні передислокації, атакувати було легше, захищатися – важче, вдалий наступ міг розтягтися на кілька сотень кілометрів⁹.

У квітні 1919 р. польська армія відбила в більшовиків Вільно, а в липні – Мінськ. У той час її чисельність наближалася до 600 тис., тоді як у листопаді 1918 р. Ю.Пілсудський мав у своєму розпорядженні лише 30 тис. вояків¹⁰. Восени 1919 р. червоні, скоріше, були б розбиті, якби останній вирішив діяти проти них разом із білими військами генерала А.Денікіна, що й очікували від нього західні країни. Однак Ю.Пілсудський відкинув антибільшовицький союз і навіть розпочав конфіденційні переговори з більшовиками, адже, на його думку, перемога білих означала б повернення колишньої Росії, а це, за його оцінками, було б ще більшою загрозою для Польщі, ніж перемога комуністів¹¹. Переговори з останніми відбувалися, проте повільно, і не призвели до якихось домовленостей.

Західний альянс мав намір стримати Польщу від подальшого наступу. Прем'єр Великобританії Д. Ллойд Джордж визнавав «екстравагантними» претензії Варшави щодо кордонів, а польську військову політику на сході – «провокаційною»¹². Наприкінці 1919 р. Найвища рада союзних держав запропонувала тимчасовий кордон між Польщею та Росією по так званій «лінії Керзона».

На відміну від Франції й Великобританії, США були менш стурбовані польсько-більшовицьким конфліктом. На початку 1920 р. американський посол у Варшаві Г.С.Гібсон припускав два можливі сценарії: укладення миру між ворогуючими сторонами, або ж завоювання Польщі більшовиками. Однак польського наступу на сході він не передбачав. Ураховуючи можливий напад червоних на Польщу, він уважав необхідним, щоб західні країни надали їй вагому допомогу. Г.С.Гібсон, котрий від початку своєї місії намагався підтримувати інтереси Варшави, зі вдячністю висловлювався про бойовий дух польської армії. Він був переконаний, що якщо завдяки реальній допомозі вдасться його утримати на високому рівні, то Польща ефективно протистоятиме більшовикам. При тому попереджав, що можливий успіх останніх у війні забезпечить їм тріумф не тільки у Центрально-Східній Європі та значній частині Азії, а також сприятиме зміцненню більшовицького руху в усьому світі¹³.

⁷ *Pajewski J.* Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926. – Kraków, 1995. – S.34; *Suleja W.* Józef Piłsudski. – Wrocław, 1995. – S.197–198.

⁸ *Suleja W.* Józef Piłsudski. – S.198 і наст.

⁹ *Davies N.* Orzeł biały, czerwona gwiazda: Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920. – Kraków, 1997. – S.31–32.

¹⁰ *Pajewski J.* Budowa Drugiej Rzeczypospolitej... – S.62.

¹¹ *Suleja W.* Józef Piłsudski. – S.211.

¹² *Davies N.* Orzeł biały... – S.90.

¹³ *Gibson H.* Amerykanin w Warszawie... – S.228.

Наприкінці січня 1920 р. Рада народних комісарів на чолі з В.Леніним у спеціальному повідомленні заявила, що вона не вживатиме жодних дій проти Польщі, з якою бажає досягти згоди¹⁴. Однак польська сторона не вірила у ці запевнення, адже надходила інформація про підвищену активність червоних. Тому поляки шукали союзника. Саме у цей момент Ю.Пілсудський вирішив використати українську карту¹⁵. Він розраховував на підтримку головного отамана С.Петлюри, «незаперечного лідера українського національно-визвольного руху, об'єднавчого символу нації»¹⁶, який відіграв ключову роль в утворенні у жовтні 1918 р. Директорії УНР і вів боротьбу проти більшовиків. Як писав про С.Петлюру академік Ф.Корш: «Він – з породи вождів, людина з того тіста, що колись, у старовину, закладали династії, а за нашого демократичного часу стають національними героями... Буде він вождем народу українського. Така його доля»¹⁷. С.Петлюра звертався до всіх українців на фронті «з проханням і приказом твердо стояти в цей небезпечний час на сторожі фронту і порядку, [...] не допускати братання і перемир'я», виступив ініціатором об'єднання Румунського та Південно-Західного в єдиний Український фронт та водночас підготував план роззброєння пробільшовицьких частин у Києві й на решті території України¹⁸. Однак через рік українська армія опинилася у складному становищі. На початку грудня 1919 р. С.Петлюра вирушив до Варшави на переговори з Ю.Пілсудським щодо можливої співпраці. Останній був зацікавлений у цьому, адже сподівався, що, незважаючи на важку ситуацію, головний отаман зберігав серйозний вплив в Україні та що йому вдасться зорганізувати сильну армію, котра разом із польськими військами покінчить із більшовиками.

21 квітня 1920 р. було укладено польсько-українську угоду, згідно з якою Польща визнавала «Директорію незалежної Української Народної Республіки з головним отаманом паном Симоном Петлюрою на чолі як верховну владу Української Народної Республіки»¹⁹, а останній натомість визнав Східну Галичину частиною II Речіпосполитої²⁰. Таким чином, прикордонною лінією між Польщею та Україною мав стати колишній кордон між Росією й Австро-Угорщиною. З одного боку, це включало прагнення українців перемістити кордони на захід, але, з іншого, Польща визнала за Україною території на схід від прикордонної лінії до кордонів Речі Посполитої 1772 р., території, якими вона вже володіла або мала намір повернути. Через три дні сторони підписали військову конвенцію, в якій заявлялося, що «польська та українська армії спільно діють як союзні сили»²¹. На думку Ю.Котляра, визнання Варшавою Директорії УНР «звучало гордо, але важило небагато, бо війська Петлюри вже були переможені, а їх розпоршені частини і він сам знайшли притулок у Польщі, перебуваючи в повній залежності від польського уряду»²².

Треба відзначити, що польсько-український договір викликав жваву реакцію в обох країнах. Подав у відставку прем'єр-міністр УНР І.Мазепа, свою незгоду висловили Є.Петрушевич, М.Грушевський, В.Винниченко. Думки поляків теж розділилися. Проурядова преса – «Kurjer Poranny», «Kurjer polski» – оцінювала домовленості

¹⁴ Dokumenty i materiały do historii stosunków polsko-radzieckich. – Т.ІІ: Listopad 1918 – kwiecień 1920. – Warszawa, 1961. – S.499–500.

¹⁵ Rajewski J. Budowa Drugiej Rzeczypospolitej... – S.68.

¹⁶ Верстюк В.Ф. Симон Петлюра: політичний портрет (до 125-річчя від дня народження) // Український історичний журнал. – 2004. – №3. – С.122.

¹⁷ Див.: Там само. – С.117.

¹⁸ Там само. – С.119.

¹⁹ Цит. за: Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). – Кн.1. – К.; Миколаїв, 2008. – С.116.

²⁰ Dokumenty i materiały... – Т.ІІ. – S.745–747.

²¹ Ibid. – S.749–753.

²² Котляр Ю.В. Повстанський рух етнічних меншин Півдня України (1917–1931). – Кн.1. – С.116.

з УНР як акт «польського розуміння становища», що відповідає історичним традиціям, а також гарантує захист Польщі зі сходу. Соціалісти у часопису «Robotnik» та у Сеймі висловлювалися за подальші мирні перемовини з Москвою. Політику Ю.Пілсудського було визнано як «сповнену азарту й ризику», «неясну та непевну щодо цілей», таку, котра послаблює позицію Польщі на Заході²³.

Угода з С.Петлюрою стала прелюдією для польського наступу на Київ, що розпочався 25 квітня 1920 р. під командуванням особисто Ю.Пілсудського. Ю.Котляр стверджує, що його військовим завданням був розгром Червоної армії, а політичною метою – створення української держави, яка перебувала б в економічній залежності від Польщі. Ані військових, ані політичних цілей досягнуто не було.

За планом Ю.Пілсудського, значну допомогу у війні з червоними мали надати петлюрівські підрозділи, які повинні були поповнюватися добровольцями з антибільшовицьких повстанських загонів, що діяли у цей час по всій території України. Однак вийшло по-іншому, адже ці загони чинили на власний розсуд і далеко не завжди були союзниками польсько-українських військ в антибільшовицькій боротьбі²⁴.

Спочатку поляки досягли блискавичних успіхів²⁵. Увечері 7 травня 1920 р. вони ввійшли в Київ, що викликало справжню ейфорію в Польщі. Ю.Пілсудський міг тріумфувати. Як згадував посол Італії Ф.Томмазіні, коли 18 травня верховний головнокомандувач повернувся до Варшави, йому було підготовлено врочистий прийом, співали «Te Deum», а Сейм ушанував переможця на спеціальному засіданні²⁶.

Західні країни з мішаними почуттями прийняли польські успіхи. З одного боку, вони раділи ослабленню більшовиків, оскільки це відклало перспективи їх дальшого просування. Однак, з іншого, були побоювання щодо незалежної від позиції Заходу політики Ю.Пілсудського. Це стало особливо очевидним у випадку уряду Великобританії, який відмовився від офіційних коментарів. Військовий міністр В.Черчилль був незадоволений тим, що Ю.Пілсудський вирішив ударити по більшовиках одноосібно, хоча міг краще це зробити кількома місяцями раніше разом із А.Денікіним. Також і Париж офіційно не коментував Київську операцію²⁷.

Посол Італії Ф.Томмазіні був переконаний, що мета Ю.Пілсудського полягала у створенні української й білоруської держав як своєрідного буфера між Польщею та радянською Росією. Однак успіх цього проекту в основному залежав від можливості заручитися підтримкою українського та білоруського населення. На думку посла, у 1920 р. такий варіант був неможливий. Люди, на яких робив ставку Ю.Пілсудський – головний отаман С.Петлюра та генерал С.Булак-Балахович – були лише маріонетками в його руках, не мали жодних серйозних прихильників у своїх країнах. Ф.Томмазіні критично ставився до наступу на Київ, вважаючи його передчасним і погано підготовленим. Перш ніж приймати таке рішення, поляки мали насамперед зміцнити свої вже зайняті позиції. Крім того, здійснивши наступ на сході, вони показали, що не збираються серйозно говорити про мир із більшовиками. Так Польща, за словами Ф.Томмазіні, «обернула проти себе думки всього світу, що приписував їй наміри мутного імперіалізму. [...] З іншого боку, однак, слід визнати, що подальший досвід показав – радянський уряд також не мав ширих намірів щодо миру»²⁸.

²³ Там само.

²⁴ Там само.

²⁵ Suleja W. Józef Piłsudski. – S.221.

²⁶ Tommasini F. Odrodzenie Polski. – S.22.

²⁷ Davies N. Orzeł biały... – S.111–112.

²⁸ Tommasini F. Odrodzenie Polski. – S.130–131.

Тим часом у другій половині травня 1920 р. більшовики перейшли в контрнаступ, польські сили були змушені відступати, покинувши Київ у ніч із 10 на 11 червня. У наступні тижні червоні захопили Вільно та Мінськ, а потім розпочали швидкий марш на Варшаву. Відхід польської армії ставав дедалі більш хаотичним, моральний дух падав, що пояснювалося невідповідністю вояків до боїв в обороні²⁹. Щоб протистояти загрозі, 1 липня Сейм одноголосно визначив Раду оборони держави вищим органом влади, наділивши її широкими повноваженнями. Очолив її Ю.Пілсудський. Однак його все частіше критикували і звинувачували в тому, що, мовляв, саме «завдяки» йому країна тепер у такій загрозливій ситуації³⁰. Це помітив Ф.Томмазіні, котрий писав, що тоді не тільки похитнулися політичні позиції Ю.Пілсудського, але й погіршився його фізичний стан. Незважаючи на це, «він усе ще мріяв про помсту противнику, але зрозумів, що держава деморалізована, і що навіть ліві партії, серед яких у нього так багато особистих друзів, вимагають швидшого укладення миру»³¹.

В умовах більшовицького наступу суспільні настрої в Польщі змінювалися. Як писав на початку липня 1920 р. член французької військової місії майор Ш. де Голль, який тоді перебував у Варшаві, не залишилося і сліду від тієї ейфорії, що панувала після київської перемоги. Однак найбільше його хвилював не стільки відступ польських сил, скільки хаос. Політичні лідери, зіткнувшись із реальною загрозою, замість того, щоб понад усе підтримувати національний уряд, плели свої інтриги. Від моменту втрати Києва в Польщі зростало незадоволення, гору брали амбіції політиків. Розрив дипломатичних переговорів відклав перспективи укладення миру. Ш. де Голль розмірковував, чи почнуть французи в такій ситуації воєнні дії проти радянської Росії? Майбутнє Польщі здавалося йому похмурим, якщо в найближчий час не трапиться чогось радикального. Однак на вулицях Варшави паніки та розлючених натовпів не було³².

Про настрої в польській столиці писав також перший секретар посольства Сполучених Штатів Америки в Польщі Дж.П.Моффат. У доповіді від 20 липня 1920 р. на ім'я посла Г.С.Гібсона, котрий перебував на той час у США, він наголосив на спокої, що панував у місті попри швидкий наступ червоних. Також писав про надзвичайний патріотичний порив, коли всього за декілька днів 300 тис. добровольців вступили до армії під командуванням генерала Ю.Галлера. Водночас в американського дипломата склалося враження, що у ці важкі часи поляки відвернулися від Ю.Пілсудського, забувши всі його попередні заслуги. Той навіть кілька разів згадував про свою відставку. За словами Дж.П.Моффата, це здавалося неможливим, адже не було нікого, хто міг би його замінити³³.

У більш песимістичному тоні було витримано звіт військового аташе армії США підполковника А.Фармана, який 20 липня 1920 р. повідомляв про невпевненість, що наростала в Польщі в результаті воєнних поразок³⁴. Відчувши наближення катастрофи, населення ставало апатичним, ніби вірячи, що всіх урятує якесь диво:

«Люди, уряд, меншою мірою преса, здається, не розуміють серйозності становища Польщі – тотального розгрому й деморалізації частини армії (1-ї армії), проти якої спрямовувався головний удар більшовиків, та ймовірного захоплення ними Варшави. І все-таки віра у Велику Польщу існувала, жевріла слабка надія. Польський патріотизм незаперечний, але він не мав напрямку або був невірно

²⁹ *Pajewski J.* Budowa Drugiej Rzeczypospolitej... – S.71.

³⁰ *Suleja W.* Józef Piłsudski. – S.235.

³¹ *Tommasini F.* Odrodzenie Polski. – S.24.

³² *de Gaulle Ch.* Lettres, notes et carnets. – Т.1. – P.499.

³³ Див.: *Cisek J.* American Reports on the Polish-Bolshevik War 1919–1920. – Warszawa, 2010. – P.208.

³⁴ *Ibid.* – P.214.

скерований. Країна видається нездатною до ухвалення рішення щодо того, чи патріотизм має просити миру, щоб урятуватися від територіального й фінансового краху, чи повинен чинити військовий і дипломатичний опір більшовикам, готуючи власний порятунк шляхом збройної боротьби. Тим часом існує шалений заклик до патріотизму із засудженням кожної відмінної думки про благо країни. Ніколи раніше так чітко не проявлялася відсутність здатності поляків до співпраці»³⁵.

Як і Дж.П.Моффат, А.Фарман підкреслював швидке падіння популярності Ю.Пілсудського. Ті, хто ще донедавна аплодував його успіхам, тепер про це забули. Київську операцію дедалі більше критикували як причину всіх проблем. Ю.Пілсудського звинувачували в егоїзмі та мегаломанії. І все-таки він залишався сильною людиною. Усе, що він робив, було його власною ініціативою, він рідко дослухався до порад. А.Фарман не виключав, що верховного головнокомандувача позбавлять керівництва одночасно цивільною та військовою сферами. А втім, він був переконаний, що заміни йому немає, хоча в поточній ситуації важко навіть уявити, що могло би бути гірше. Американський офіцер також повідомляв, що в Польщі відчувалося міцне прагнення до укладення миру. Однак Ю.Пілсудський мав намір продовжувати боротьбу. Проблема полягала в тому, що для цього не було ресурсів. Командування армії виступало за перемир'я³⁶.

24 липня 1920 р. було сформовано уряд національної оборони на чолі з В.Вітосом. Наступного дня до Варшави прибули представники французько-британської міжсоюзної місії. До її складу входили вже згаданий вище посол Великобританії в Німеччині Е.В.Д'Абернон, посол Франції у США Ж.Жуссеран, а також генерал П.Редкліфф і начальник генерального штабу французької армії М.Вейган, який став офіційним радником польського генштабу³⁷. Місія мала дипломатично-військовий характер без чітко визначених цілей. Її приїзд став результатом конференції у Спа, під час якої уряд Польщі звернувся до Франції та Великобританії по допомогу у війні з більшовиками. Але в обмін на обіцяну підтримку польський прем'єр-міністр В.Грabsький мав відмовитися від Вільно на користь Литви та віддати союзникам вирішення майбутнього Східної Галичини, Цешина, Гданська. Британці наполягали, аби розмежування проходило по лінії Керзона³⁸.

На залізничному вокзалі у Варшаві членів місії вітали дипломати з Франції та Великобританії, а також невелика делегація польського уряду. Е.В.Д'Абернон зазначив: «Прийом, який нам було організовано, був вірним, хоча не дуже сердечним і без натяку на ентузіазм». Те, що він побачив того ж дня в польській столиці, подивувало його: «Перше враження, яке я мав, коли проїжджав через місто на шляху від вокзалу до англійського посольства, було здивування, викликане нормальним повсякденним настроєм людей. На вулицях – жодних ознак тривоги чи паніки [...]. Єдиним незвичним явищем були численні релігійні процесії». Британець, однак, не сумнівався, що ситуація, в якій перебувала Польща (швидкий наступ червоних), «у найвищій мірі небезпечна». Польська армія здавалася йому зневіреною, нездатною до серйозних дій. Він нагадував, що її було створено в перші місяці 1919 р., і складалася вона з різних, часто навіть антагоністичних елементів, котрі під час Першої світової війни воювали один проти одного³⁹.

³⁵ Ibid.

³⁶ Ibid.

³⁷ Suleja W. Józef Piłsudski. – S.239.

³⁸ D'Abernon E.V. Versailles to Rapallo 1920–1922: The Diary of an Ambassador. – New York, 1929. – P.72–74; Davies N. Orzeł biały... – S.169–171.

³⁹ D'Abernon E.V. Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.29–32.

Е.В.Д'Абернон також зауважував про хаос, який місія союзників застала у Варшаві в момент приїзду. Країною керував Ю.Пілсудський, маючи у своїх руках усю повноту політичної та військової влади. Британський посол був переконаний, що найкращим рішенням стане використання командуванням польської армії стратегічного й тактичного досвіду М.Вейгана. Однак той, відразу по прибутті у Варшаву, зрозумів, що усунення Ю.Пілсудського від влади недоцільне через його популярність, адже навіть після невдач на фронті він зберігав високий авторитет в армії. Пишучи про довгу розмову з маршалом, М.Вейган не приховував, що він справив на нього сильне враження швидкістю свого розуму, а у військовій тематиці – інтуїцією і здатністю до маневру та дій⁴⁰.

Разом із місією союзників до Варшави прибув також секретар кабінету прем'єр-міністра Великобританії сер М.Генкі⁴¹. За декілька днів він підготував звіт, який містив серед іншого коментарі про настрої в армії. Автор уважав, що польські солдати кращі за червоноармійців, але вони більш втомлені. Британець негативно оцінив Ю.Пілсудського, якого назвав некомпетентним лідером без реальної військової освіти. У його рапорті очільник держави зображувався як «унікальний жебрак, скоріше за все у глибокій депресії, коротко стрижений у німецькому стилі. [...] обмежений, хитрий і надзвичайно марнославний [...], якому здається, буцімто він Наполеон». Однак його популярність у польському суспільстві була настільки великою, що не могло бути й мови про усунення із займаних посад. М.Генкі також сумнівався, чи М.Вейган зможе щось зробити з огляду на «стіну некомпетентності та марнославства» серед польського командування⁴². Його звіт закінчувався висновком, який не залишав жодних ілюзій щодо поглядів Лондона на війну: «Якщо радянська Росія продовжить наступ, наші зусилля з урятування Польщі, імовірно, зйдуть нанівець. Ми повинні зробити все, що в наших силах, аби отримати для неї гідні умови; ми повинні визнати, що її спіткала доля, яку вона обрала сама всупереч нашим застереженням»⁴³.

Більшовицький наступ також став предметом аналізу дипломатів Німеччини, котрі перебували в той час у Польщі. Наприкінці липня 1920 р. перший секретар німецької місії Г. фон Дірксен у великому звіті назвав польський марш на Київ авантюрою. Він звинуватив молодих воєначальників у дилетантстві, що впливало на настрої польських солдатів. Інформував про «випадкові втечі» на різних ділянках фронту, а шанс здолати червоних бачив у появі підготовлених і мотивованих добровольців та в патріотичному піднесенні, яке характеризувало поляків у критичні моменти. На думку німецького дипломата, крах на фронті має суто військовий характер⁴⁴. Водночас тимчасовий повірений посольства А. фон Оберндорф не виключав, що за таких умов польська армія може піддатися більшовицькій пропаганді. Але при тому він побоювався, що червоні не зупиняться на Польщі, тому-то в інтересах Німеччини бажати перемоги Варшави. В розмові з міністром закордонних справ Польщі Є.Сапегою запевнив, що «жодна розумна людина в Німеччині не хоче перемоги більшовиків [...] Якщо Польща зараз паде, Німеччина опиниться під безпосередньою загрозою»⁴⁵. Однак погляди, висловлені А. фон Оберндорфом, перебували у суперечності з антипольськими настроями, що панували на той час у його країні. Так, командувач райхсверу Г. фон Зект сподівався, що поразка Польщі призведе до повернення кордонів

⁴⁰ *Musiałik Z.M.* Rola Marszałka Józefa Piłsudskiego w bitwie nad Wisłą 1920 r. w ocenie publikacji zachodnich // *Wojna polsko-sowiecka 1920 r.: Przebieg walk i tło międzynarodowe: Materiały sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1–2 października 1990 r.* – Warszawa, 1993. – S.130.

⁴¹ *Davies N.* Orzeł biały... – S.175.

⁴² *Musiałik Z.M.* General Weygand and the Battle of the Vistula 1920. – London, 1987. – P.129–130.

⁴³ Див.: *Davies N.* Orzeł biały... – S.175.

⁴⁴ *Jung A.* Od Kesslera do Moltkego: Dzieje Poselstwa i Ambasady Niemiec w Warszawie w latach 1918–1939. – Łódź, 2012. – S.94.

⁴⁵ Цит. за: *Ibid.* – S.69.

станом на 1914 р. Він припускав, що німецька армія зупинить більшовиків на колишньому німецькому рубежі⁴⁶.

Як стверджував Е.В.Д'Абернон, швидкому наступу червоних на Варшаву сприяли два фактори – значне збільшення чисельності армії та велика кількість шпигунів, пропагандистів, емісарів, агентів впливу, що діяли в Польщі. Вже в перші дні свого перебування він помітив неприязнь поляків до іноземних офіцерів. Коли ж він запропонував використати досвід та організаторські здібності М.Вейгана, йому дали зрозуміти, що Ю.Пілсудський був проти цього хоча б через розбіжності між війною на Західному фронті та бойовими діями на сході. Е.В.Д'Абернон сприйняв це пояснення з сумнівом. Водночас він зауважив, що маршал, маючи величезний авторитет у Польщі та як ніхто знаючи місцеві умови, через свою схильність до прихованих дій і використання методів, які суперечили підручникам із військового мистецтва, незручний для співпраці. Особливо це проявилось у відносинах із М.Вейганом, чії організовані дії суперечили тактиці конспіратора, яким довгий час був Ю.Пілсудський. Що стосується неприязні польських офіцерів до іноземців, то, на його думку, це стало наслідком побоювань, що їхню владу буде обмежено, або що іноземці припишуть усі заслуги собі. Крім того, величезну роль відігравали труднощі спілкування іншою мовою⁴⁷.

Е.В.Д'Абернон непокоївся з приводу того, що польська влада не надала М.Вейгану підтримки. Однак він сподівався, що перед обличчям неминучої небезпеки ситуація зміниться. Першим проявом цього став допуск французьких офіцерів на фронт. У цей момент найбільшою проблемою він уважав відсутність у польській армії належного командування. Неприязні стосунки між прихильниками австрійських, німецьких і російських військових методик, а також політичні конфлікти ускладнювали відбір командирів⁴⁸.

Наприкінці липня 1920 р. почали лунаєти голоси про ймовірність евакуації уряду з Варшави до Познані або Кракова. Е.В.Д'Абернон згадував про це під 27 липня. Тим часом після нового призову в липні – серпні польська армія поповнилася на 175 тис. солдатів. Половина з них були добровольцями. Генерал Ю.Галлер звернувся до суспільства із закликом: «Хто має зброю, у кого є кінь і сідло, нехай стає (до війська – *Авм.*) з тим, що має. Хай шляхетне змагання за першість стане мірою виконано-го обов'язку, мірою палкої любові до Батьківщини»⁴⁹.

Патріотичний сплеск помітили західні спостерігачі. Посол Ф.Томмазіні писав, що усвідомлення неминучої небезпеки сколихнуло польську націю, яка із подиву гідним завзяттям узялася до зброї, за винятком селян, котрі не бажали кидати свої господарства під час жнив⁵⁰. Дипломат не сумнівався, що моральний стан армії явно поліпшився після прибуття добровольчих формувань. Крім того, сприяли організації опору скорочення фронту та наближення бойових дій до столиці країни⁵¹.

Позитивні зміни також помітив Е.В.Д'Абернон, який 1 серпня 1920 р. написав, що впродовж тижня від моменту приїзду стан справ усе ще критичний, утім польська армія почала демонструвати прогрес в організації відсічі. Британський дипломат уважав, що місія союзників у цьому відіграє велику роль, але насамперед це заслуга самих поляків. І все ж, на його думку, шансів утримати Варшаву мало⁵². Вражала безтурботність населення, яке поводитися так, ніби червоні десь далеко від кордонів

⁴⁶ *Madajczyk P.* Niemcy wobec wojny polsko-radzieckiej 1920 r. // *Wojna polsko-sowiecka 1920 r. ...* – S.174.

⁴⁷ *D'Abernon E.V.* Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.40–46.

⁴⁸ *Ibid.* – S.56–59.

⁴⁹ *Kurier Warszawski.* – 1920. – 8.VII.

⁵⁰ *Tommasini F.* Odrodzenie Polski. – S.25.

⁵¹ *Ibid.* – S.127.

⁵² *D'Abernon E.V.* Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.54.

Польщі. Коли 2 серпня Е.В.Д'Абернон побував на північних околицях міста, він ніде не побачив військ. Серйозної підготовки до оборони теж не зауважив. Кожен думав, що з ним нічого лихого не трапиться, а якщо й випаде така доля, то немає на це ради. Отже, мовляв, найрозумнішим виходом у таких умовах буде нічого не робити⁵³.

Патріотичне піднесення не пройшло повз увагу Ш. де Голля, який підкреслював, що цьому сприяли велелюдні врочистості та церковні служби. У цій релігійно-патріотичній екзальтації він бачив польську душу, але також і перевагу мас над елітами⁵⁴. Коли наприкінці липня 1920 р. французький офіцер потрапив на фронт, він відзначив зростання авторитету командирів і посилення дисципліни у військах, де знову з'явилося бажання перемагати. Водночас почала надходити підтримка у вигляді озброєння, боеприпасів та продовольства. Більше не було розмов про втечу від С.Будьонного, а тільки про контрнаступ. Однак ця війна не нагадувала йому боїв на Західному фронті, в яких він брав участь у роки Першої світової. Ш. де Голль згадав, наприклад, успішну атаку польських військ на Броди та Радивилів, після чого було наказано відступити й за деякий час у цих містах знову з'явилися червоні кіннотники. Він уперше задумався про сенс таких дій, адже вони надто відрізнялися від того, що він сам пережив під час війни й від того, чому його навчали у військовому училищі. Однак незабаром багато речей перестали його дивувати. На думку Ш. де Голля, у польській армії панував постійний хаос за принципом, що якимось усе буде⁵⁵.

Із подивом та несприйняттям французький офіцер зазначив, що по обидва боки фронту в бойових підрозділах є жінки. Його шокував вигляд двох убитих червоноармійок. «Це справжнє боягузтво й нікчемність із боку чоловіків, відправляти жінок у бій у першій лінії», – говорив Ш. де Голль своєму синові через роки, згадуючи про ті події⁵⁶. Так само на присутність жінок на фронті реагував і британський генерал А. Картон де Віарт, коли він прибув до Львова: «Біля вокзалу стояла почесна варта. Проходячи повз стрій, я із жалем констатував, що вона складається з жінок. Думаю, вони героїчно боролися за Львів та зазнали великих втрат, але їхній вигляд завдав мені болю, як і взагалі образ жінки в однострої»⁵⁷. Крім того, його та інших іноземців зустріли у Львові розкішним бенкетом, хоча в місті бракувало продовольства, люди були голодними. А. Картон де Віарт вочевидь був глибоко обурений цим, оскільки записав, що «навіть у найгірші моменти влада більшості країн знаходить спосіб підтримувати грошима своїх менш привілейованих співвітчизників»⁵⁸.

Е.В.Д'Абернон 7 серпня 1920 р. відзначив позитивні зміни в організації оборони. Він також зауважив покращення співпраці між поляками та М.Вейганом Як перевагу для польської сторони визнавав стратегічні умови – велику кількість внутрішніх доріг, що перетиналися залізницями, натомість червоні наступали на значній території, не мали резервів і щільної залізничної мережі. Однак він попереджав, що все це не принесе користі, якщо моральний стан польської армії суттєво не зміниться. Джерела слабкості він виявляв насамперед в офіцерах та старших командирах⁵⁹. Наступного дня дипломат зазначив, що якщо не вжити заходів, загроза втратити Варшаву цілком реальна. Передбачав також, що поляки будуть відступати на захід, де готуватимуться до контрнаступу⁶⁰.

⁵³ Ibid. – S.60.

⁵⁴ *de Gaulle Ch. La bataille de la Vistule...*

⁵⁵ Ibid.

⁵⁶ *de Gaulle P. De Gaulle mój ojciec. – T.1. – Poznań, 2009. – S.81.*

⁵⁷ *Carton de Wiart A. Wspomnienia. – S.35.*

⁵⁸ Ibid.

⁵⁹ *D'Abernon E.V. Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.69–73.*

⁶⁰ Ibid. – S.73–74.

Подібно про подальший розвиток ситуації писав А. фон Оберндорф, який 13 серпня 1920 р. виїхав із Варшави. На той момент, щоправда, у місті панував зразковий порядок, але німецький дипломат припускав падіння столиці та переїзд уряду під керівництвом І.Падеревського до Познані, натомість Ю.Пілсудський міг би діяти у Кракові⁶¹.

Під час війни західні спостерігачі також звернули увагу на звинувачення євреїв у підтримці більшовиків. Результатом цієї пропаганди стало інтернування в Яблонній кількох тисяч солдатів єврейського походження. Це рішення викликало розчарування серед польського єврейства, чий представник під час виступу у Сеймі 24 липня 1920 р. запевнив, що євреї готові нарівні з іншими громадянами зазнавати жертв задля захисту Польщі⁶². Попри цю декларацію, траплялися випадки підтримки єврейським населенням радянської влади на землях, окупованих червоними, або напади євреїв на поляків. Так, наприклад, А.Фарман писав, що після оволодіння Києвом ворожі дії проти польських сил здійснювали молоді євреї в Бердичеві⁶³. Своєю чергою Ш. де Голль, пишучи про євреїв у районах, охоплених війною, 30 липня 1920 р. зазначав, що вони живуть у постійному страху, ненавидячи як кінноту С.Будьонного, так і польських урядників⁶⁴. 17 серпня він опинився у Седльце, де понад половину населення становили євреї. Раніше більшовики створили тут раду, головну роль в якій відігравали саме єврейські депутати. Після відступу червоних поляки вимагали покарання для тих євреїв, які вступили у спілку з ворогом. Кількох із них було розстріляно. Пізніше Ш. де Голль не сумнівався, що під час польсько-більшовицької війни ворожість поляків до євреїв була очевидною, що, на його думку, стало результатом співпраці між єврейським населенням і червоними. Коли останні були змушені залишити Польщу, тоді поляки помстилися євреям за співпрацю з окупантом⁶⁵.

Зовсім по-іншому представляв євреїв під час війни Е.В.Д'Абернон. Спостерігаючи на початку серпня 1920 р. за підготовкою Варшави до битви, він зауважив, що на оборонних роботах працювали переважно євреї, котрі (як він сам додав) у Польщі вважали елементом, що доволі доброзичливо ставиться до більшовиків⁶⁶.

Долю війни визначила Варшавська битва. 11 серпня 1920 р. у столиці було запроваджено надзвичайний стан. План оборони полягав у тому, щоб запобігти оточенню міста, а потім здійснити швидкий маневр ударною групою з Нижнього Вепра⁶⁷. Коли 12 серпня з'явилися чутки про втрату Радзими́на, іноземні дипломати готувалися покинути Варшаву. Наступного дня Е.В.Д'Абернон зазначив, що «польські сили зосереджені на відстані 20 кілометрів від Варшави. Власне зараз починається битва. Вейган стверджує, що польська армія достатньо сильна, щоб успішно протистояти атаці противника, однак за умови, що командири не втратять голови, а солдати будуть сміливо виконувати накази». Під час огляду фронтів позицій під Радзими́ном британський дипломат побачив кількох військовополонених, котрі не справляли враження ідейних. Це були колишні селяни, нагодовані, у пристойному взутті, у звичайному одязі, а не у військовій формі. За їхніми словами, єврейські комісари командували їхнім підрозділом, завідували провіантом, віддавали накази, вели пропаганду. Про більшовицьку армію відгукувалися погано, наголошуючи, що їх мобілізували силоміць. За даними Е.В.Д'Абернона, такі становили до 90% бранців, решта були фанатиками.

⁶¹ Цит. за: *Jung A.* Od Kesslera do Moltkego... – S.79.

⁶² *Schramm T.* Żydzi wobec odrzucenia się państwowości polskiej // *Idem.* Długie i krótkie stulecie: Szkice z historii XIX i XX w. / Pod red. M.Praczyk. – Poznań, 2019. – S.290–291.

⁶³ *Cisek J.* American Reports on the Polish-Bolshevik War 1919–1920. – Warszawa, 2010. – P.125.

⁶⁴ *de Gaulle Ch.* La bataille de la Vistule...

⁶⁵ *Peurefütte A.* C'était de Gaulle. – T.3. – Paris, 2000. – P.377.

⁶⁶ *D'Abernon E.V.* Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.60.

⁶⁷ *Suleja W.* Józef Piłsudski. – S.242–243.

Британський дипломат покинув Варшаву в ніч із 13 на 14 серпня 1920 р. Ознак паніки в місті не було. Він пояснив це тим, що населення вже звикло до іноземних військ та окупації, і його не лякав навіть той факт, що цього разу це могли бути більшовики⁶⁸. У своїх спогадах Е.В.Д'Абернон підкреслював, що коли червоні готувалися до нападу на Варшаву, поляки, підтримані ясністю розуму і спокоєм М.Вейгана, 14 серпня перейшли в контратаку, наслідки якої були вражаючими – розбитий ворог відступив. Столицю Польщі врятовано завдяки «моральній підтримці англо-французької місії», а також «військовому генію генерала Вейгана»⁶⁹.

Після від'їзду з Варшави Е.В.Д'Абернон опинився в Познані. 15 серпня 1920 р. він писав, що в місті панував чудовий настрій. Напередодні пройшли великі демонстрації на честь Франції та Великобританії як вираз вдячності за виявлену допомогу. Передбачалося, що у випадку падіння Варшави саме Познань стане базою для подальших стратегічних дій⁷⁰.

Після кількох днів запеклих боїв під Варшавою польським військам удалося зупинити червоних, а 16 серпня 1920 р. під керівництвом Ю.Пілсудського почався наступ. А. Картон де Віарт писав: «У той час, коли поляки перейшли в контратаку, росіяни були вже за 22 км від Варшави. Більшовики були втомлені, і побачивши, що поляки зупиняються й починають готуватися до бою, рушили назад та відступали доти, поки не попросили миру»⁷¹.

26 серпня 1920 р. частина червоних військ, не бажаючи потрапити в оточення, направилася у Східну Пруссію. Це був кінець Варшавської битви. Впродовж наступних тижнів сили противника були остаточно знищені. На вулицях польської столиці з'явилося багато полонених. Е.В.Д'Абернон згадував про 60 тис. бранців. Британський дипломат хотів пересвідчитися, в яких умовах вони перебувають. Він побачив досить задовільне ставлення, усіх годували, жодних випадків знущань над ув'язненими, яких поляки вважали радше нещасними жертвами, аніж ненависними ворогами, не зауважив⁷².

Події під Варшавою швидко здобули визнання як «диво над Віслою». Таке трактування прийняли як опоненти Ю.Пілсудського, так і деякі західні спостерігачі. Наприклад, А. Картон де Віарт писав: «Рідко коли потреба у чуді була більшою, ніж зараз, оскільки ставка величезна. Якби Варшава пала, Польща, значна частина Німеччини та Чехословаччина без сумнівів стали б комуністичними»⁷³. Німецький дипломат А. фон Оберндорф, аналізуючи битву, написав у доповіді від 21 серпня 1920 р.: «Ще кілька днів тому здавалося, що лише диво зможе врятувати Варшаву. Тим часом польська військова інформаційна служба повідомляє про далекосяжні успіхи, поляки піднімають голову і живуть знову сподіванням, що вдалося битву над Віслою перетворити на "битву на Марні"»⁷⁴. Своєю чергою, Ф.Томмазіні зазначав, що події могли здаватися дивовижними лише тому, хто не стежив за ними зблизька й не був утаємничений у закулісні справи. Сам він не сумнівався в тому, що «раптова зміна пов'язана з реакцією польської нації на паніку, яка охопила армію, що хаотично відступала майже два місяці. Достатньо було передати патріотичний ентузіазм країни до армії, щоб генеральний штаб відмовився від згубного фаталізму, виявив рішуче бажання діяти та переламати ситуацію»⁷⁵.

⁶⁸ *D'Abernon E.V.* Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.83–87.

⁶⁹ *D'Abernon E.V.* Versailles to Rapallo... – P.75.

⁷⁰ *D'Abernon E.V.* Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.97–98.

⁷¹ *Carton de Wiart A.* Wspomnienia. – S.41.

⁷² *D'Abernon E.V.* Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.109–110.

⁷³ *Carton de Wiart A.* Wspomnienia. – S.41.

⁷⁴ Цит. за: *Jung A.* Od Kesslera do Moltkego... – S.79.

⁷⁵ *Tommasini F.* Odrodzenie Polski. – S.128.

Були також і ті, хто визнавав «батьком» перемоги під Варшавою М.Вейгана⁷⁶. Сам він це заперечував, підкреслюючи натомість заслуги поляків. У розмові з французьким кореспондентом генерал описав звитягу як «чудоу» і спростував твердження, наче він є рятівником Варшави:

«Немає у цьому ані слова правди. [...] Ця звитяга, що є причиною великого свята у Варшаві, – це польська перемога. Усі дії виконано польськими генералами на основі польського оперативного плану. Моя роль, а також роль офіцерів французької місії, зводилася до заповнення кількох прогалин у деталях виконання. [...] Це героїчний польський народ сам урятував себе»⁷⁷.

Він повторив ці слова через кілька днів, безпосередньо перед своїм від'їздом із Варшави, в інтерв'ю газеті «Le Temps»⁷⁸. Уже через багато років після битви М.Вейган напише, що «перемога була польською, план польським, армія польською»⁷⁹. Попри запевнення щодо польської звитяги, М.Вейган повернувся до Парижа зі славою варшавського триумфатора над більшовиками. У Франції йому приписували розробку стратегічного плану, реорганізацію армії Польщі та навіть командування під час самої битви. Про його заслуги писала французька преса. Натомість про Ю.Пілсудського в основному не згадували, утім його роль у подіях оцінила американська газета «The Washington Post», котра у своєму випуску за 18 серпня 1920 р. повідомляла: «Схоже, Варшава буде врятована від більшовиків. Президент Пілсудський воює. На Варшавському фронті було здійснено успішний контрнаступ під керівництвом президента Пілсудського як верховного головнокомандувача»⁸⁰. Ф.Томмазіні так прокоментував роль М.Вейгана у війні:

«Я думаю, що не помилюся, сказавши, що генерал Вейган, віддаючи з великим тактом і чарівною простотою свій досвід та знання в розпорядження польського штабу, впровадив у його діяльність гармонізацію всієї акції. [...] У будь-якому випадку польська нація в момент небезпеки відчула цінність моральної й технічної допомоги генерала Вейгана та його офіцерів і склала йому палку шану»⁸¹.

Однак італійський посол зазначив, що полякам важко ділитися лаврами перемоги з іноземцями. Тому було докладено зусиль для зменшення заслуг М.Вейгана. Деякі радники Ю.Пілсудського хотіли посилити його популярність, приписуючи саме йому виняткові заслуги в порятунку своєї Батьківщини. Дипломат припускав, що такі оцінки відповідали очікуванням очільника держави⁸².

Щодо битви під Варшавою висловився також Е.В.Д'Абернон: «Невідомо, хто був фактичним творцем польського плану оборони, але обидві заяви Вейгана, як і

⁷⁶ Стосовно ролі М.Вейгана в розробці плану Варшавської битви є думка, що вона була незначною – на відміну від його допомоги в технічному аспекті. Крім того, сама присутність французького генерала в польській столиці мала велике моральне значення, неабияк мотивуючи місцевих політиків, а також слугувала підтвердженням підтримки з боку Франції. Битвою під Варшавою війна не закінчилася, вона тривала й після від'їзду М.Вейгана (див.: *Musialik Z.M. General Weygand and the Battle of the Vistula 1920*. – P.99–101).

⁷⁷ *Zwycięstwo 1920: Warszawa wobec agresji bolszewickiej* / Red. M.M.Drozdowski, H.Eychhorn-Szwankowska, J.Wiechowski. – Paris, 1990. – S.151.

⁷⁸ *Le Temps*. – 1920. – 28.VIII.

⁷⁹ *Weygand M. Mémoires*. – Т.II. – Paris, 1957. – P.166.

⁸⁰ *The Washington Post*. – 1920. – 18.VIII.

⁸¹ *Tommasini F. Odrodzenie Polski*. – S.286.

⁸² *Ibid.*

Пілсудського, змушують зробити висновок, що завдячуючи особистій ініціативі Пілсудського відбулося найсміливіше просування плану»⁸³. Британський дипломат неодноразово вказував на зневажливе ставлення Ю.Пілсудського й польських генералів до М.Вейгана. При цьому він шкодував, що поляки лише в незначній мірі використали досвід останнього. І додав, що вони зробили спробу виправити ситуацію, уже перед від'їздом французького генерала з Польщі нагородивши його орденом «*Virtuti Militari*» та вручивши йому шаблю, яка колись належала польському королю Стефану Баторію⁸⁴.

Британський прем'єр Д. Ллойд Джордж, посилаючись у повідомленні від 22 серпня 1920 р. на перемогу під Варшавою, не лише не привітав поляків, але й жодним словом не згадав Ю.Пілсудського. Натомість він припустив, що головну роль відіграли особисті таланти Е.В.Д'Абернона та М.Вейгана⁸⁵.

Характеризуючи польсько-більшовицьку війну, Е.В.Д'Абернон насамперед підкреслював, що було б великою помилкою порівнювати її з битвами періоду Першої світової, оскільки це набагато більше було схоже на війни 200-річної давнини. Обидві армії воювали або з необхідності, або через страх бути покараними, або просто через брак засобів до існування. Це була менш жорстока війна, ніж Перша світова, із відносно невеликою кількістю убитих і поранених. Для неї не були характерні ані дикі напади, ані героїчна оборона. Вона більше була схожа на гру у шахи між досвідченими гравцями. Солдати обох армій, часто босі й напівголодні, долали відстані, які не могли здолати найкращі європейські війська. Через відсутність серйозних природних перешкод Польща мріяла вести маневрені війни, в яких важливе значення мала б мобільність армії. Дипломат зазначав про «повну відсутність марнославства та вихваляння серед поляків із приводу поразки росіян»⁸⁶. Е.В.Д'Абернон також підкреслював, що ніщо так не ілюструє характер цієї війни, як поведінка полонених і поводження з ними:

«Я сам бачив багатьох російських бранців [...] – усі абсолютно жваво виявляли задоволення власною долею і трактували полон як звільнення від тягаря війни. Крім безпеки, яку гарантувала їм неволя, вони також мали достатню, навіть надмірну кількість їжі, без страху бути розстріляними єврейськими комісарами. [...] Я також бачив, що ставлення офіцерів та польської влади до в'язнів не було ані прикрим, ані жорстоким. Із ними поводитися абсолютно так само, як і з польськими солдатами, і жодного разу полонений не демонстрував мені ознак побоїв»⁸⁷.

Перемога дорого далася Польщі. Економічна ситуація погіршилася, урожай знищено або захоплено. Крім того, як зазначав Ф.Томмазіні, «велика кількість громадян уже давно були відсторонені від звичної праці. Приплив біженців з України, що почався після Київської операції та подальших воєнних дій, спричинив рознесення Польщею різноманітних заразних хвороб». Постраждали також державні фінанси⁸⁸. Ш. де Голль сподівався, що успіх у війні з більшовиками не збільшить польське марнославство⁸⁹. Незважаючи на перемогу, він розумів, що для того, аби протистояти серйозному противнику, полякам знадобиться ще багато часу й зусиль. Своєю

⁸³ *D'Abernon E.V.* Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.89.

⁸⁴ *Ibid.* – S.132.

⁸⁵ *Davies N.* Orzeł biały... – S.227.

⁸⁶ *D'Abernon E.V.* Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata... – S.132.

⁸⁷ *Ibid.* – S.129.

⁸⁸ *Tommasini F.* Odrodzenie Polski. – S.29–30.

⁸⁹ *de Gaulle Ch.* Lettres, notes et carnets. – T.1. – P.500.

чергою, Г.С.Гібсон, котрий повернувся в Польщу після Варшавської битви, зауважував: «Країна виснажена воєнними діями. Всю енергію було витрачено на війну, уряд перестав виконувати багато зі своїх цивільних функцій, і все свідчить про те, що банкрутство неминуче, якщо населення знову не почне продуктивно працювати»⁹⁰.

Аналіз спогадів, особистих записок, доповідей, листів західних очевидців польсько-більшовицької війни 1920 р. дозволяє зробити декілька висновків. Перш за все, видно, що в більшості випадків вони критично оцінювали рішення та дії польської влади у цей період як у політичних, так і у військових питаннях. Переважно звертали увагу на хаос, політичні суперечки, а також на помилки командування. Однак, незважаючи на такі коментарі, здебільшого вони очікували, що їхні уряди нададуть Польщі вагомий підтримку в боротьбі проти червоних. Перебуваючи у Варшаві, вони розуміли значення цього міста набагато краще, ніж політики в Лондоні чи Парижі. Із часової перспективи може бути цікавою песимістична оцінка можливостей захисту столиці. Як ми бачили, у рапортах і доповідях домінувало переконання про її неминучу втрату. Також розглядалася можливість перенесення органів влади до інших міст. Водночас у доповідях як дипломатів, так і військовиків наголошувалося на великому патріотичному пориві поляків, на їх спокій перед обличчям загрози. В аналізованих текстах часто згадувався Ю.Пілсудський. З одного боку, підкреслювалася його велич у порівнянні з іншими польськими політиками, але, з іншого, – не бракувало і критичних коментарів стосовно рис характеру чи недостатності військових знань. Цікаві також спостереження щодо складних відносин Ю.Пілсудського з представниками західних країн. Автори рапортів і доповідей звертали увагу на зниження популярності у суспільстві очільника держави залежно від погіршення ситуації на фронті. Натомість коли він нарешті досяг успіху, з'явилася думка, що це сталося завдяки заступництву Богоматері або здібностям генерала М.Вейгана. Західні спостерігачі також висловлювалися в подібному ключі. У більшості аналізованих текстів роль Ю.Пілсудського в перемозі над більшовиками під Варшавою зводилася до мінімуму. Для іноземних офіцерів, котрі ще брали участь у Першій світовій, польсько-більшовицька війна мала зовсім інший характер, вона регулювалася власними законами, які часто були їм незрозумілими. Цінуючи зусилля польського солдата, вони не сумнівалися, що загальний рівень польської армії залишав бажати кращого.

REFERENCES

1. Cisek, J. (1990). *American Reports on the Polish-Bolhevik War 1919–1920*. Warszawa.
2. D'Abernon, E.V. (1990). *Osiemnasta decydująca bitwa w dziejach świata: Pod Warszawą 1920 r.* Warszawa. [in Poland].
3. Davies, N. (1997). *Orzeł biały, czerwona gwiazda: Wojna polsko-bolszewicka 1919–1920*. Kraków. [in Poland].
4. Drozdowski, M.M., Eychhorn-Szwankowska, H. (Comps.). (1990). *Wiechowski Zwycięstwo 1920: Warszawa wobec agresji bolszewickiej*. Paris. [in Poland].
5. Jung, A. (2012). *Od Kesslera do Moltkego: Dzieje Poselstwa i Ambasady Niemiec w Warszawie w latach 1918–1939*. Łódź. [in Poland].
6. Kotliar, Yu.V. (2008). *Povstanskyi rukh etnichnykh menshyn Pivdnia Ukrainy (1917–1931), I*. Kyiv; Mykolaiv. [in Ukrainian].
7. Madajczyk, P. (1993). Niemcy wobec wojny polsko-radzieckiej 1920 r. Abstracts of Papers'93: A.Koryn (ed.). *Wojna polsko-sowiecka 1920 r.: Przebieg walk i tło międzynarodowe: Materiały sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1–2 października 1990 r.* Warszawa. [in Poland].
8. Musiałik, Z.M. (1987). *General Weygand and the Battle of the Vistula 1920*. London. [in Poland].
9. Musiałik, Z.M. (1993). Rola Marszałka Józefa Piłsudskiego w bitwie nad Wisłą 1920 r. w ocenie publikacji zachodnich. Abstracts of Papers'93: A.Koryn (ed.). *Wojna polsko-sowiecka 1920 r.: Przebieg walk i tło międzynarodowe: Materiały sesji naukowej w Instytucie Historii PAN 1–2 października 1990 r.* Warszawa. [in Poland].

⁹⁰ Gibson H. Amerykanin w Warszawie... – S.283.

10. Pajewski, J. (1995). *Budowa Drugiej Rzeczypospolitej 1918–1926*. Kraków. [in Poland].
11. Peyrefitte, A. (2000). *C'était de Gaulle, 3*. Paris. [in French].
12. Schramm, T. (1987). *Francuskie misje wojskowe w państwach Europy Środkowej: 1919–1939*. Poznań. [in Poland].
13. Schramm, T. (2019). Żydzi wobec odradzania się państwowości polskiej. *Długie i krótkie stulecie: Szkice z historii XIX i XX w.*, 290–291. Poznań. [in Poland].
14. Suleja, W. (1995). *Józef Piłsudski*. Wrocław. [in Poland].
15. Verstiuk, V.F. (2004). Symon Petliura: politychnyi portret (do 125-richchia vid dnia narodzhennia). *Ukrainskyi istorychnyi zbur-nal*, 3, 112–126. [in Ukrainian].

Marek MIKOŁAJCZYK

Doctor Habilitated, Professor,
Adam Mickiewicz University
(Poznań, Poland), marmikol@konto.pl
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-3991-9340>

Olha MOROZOVA

Doctor of Historical Sciences (Dr. Hab. in History),
Professor at Department of History,
P.Mohyla Black Sea National University
(Mykolaiv, Ukraine), olga_chdu@ukr.net
ORCID: <https://orcid.org/0000-0002-4627-2189>

The Polish-Bolshevik War of the 1920 According to Reports of Western Observers

Abstract. The purpose of the study is to show how diplomats and military representatives of the Western countries evaluated the course of the Polish-Bolshevik War of the 1920 at the moment of the events and during the post-war period, to find out whether the reports of direct observers and participants of the events in Poland in 1920 influenced the policies of the western governments with regard to the Polish state, to depict the general image of Poland and the Poles of this period on the basis of the analyzed sources, as well as the mood of the Polish society, all of which were in a momentary transition from a state of anxiety and indifference to fear of a Bolshevik counter-offensive. **The methodology of the research** is based on the method of philological analysis of the studied texts, as well as the comparative method. **The scientific novelty** of the article is that the Polish-Bolshevik War of the 1920 was first analyzed on the basis of memoirs, personal notes, reports, letters from Western participants and observers. **Conclusions.** Western observers of the events of the Polish-Bolshevik War of the 1920 critically evaluated the decisions and actions of the Polish authorities during this period, both in political and military matters. They mainly drew attention to the widespread chaos and political controversy, as well as to mistakes in commanding the Polish forces. However, in the majority of cases, they expected their governments to give Poland much more support in the fight against the Bolsheviks. While being there in Warsaw, they understood its meaning much better than politicians from London or Paris. Their military reports there were dominated by a pessimistic assessment of the possibility of protecting Warsaw against the Bolshevik invasion, the belief that the Polish capital would be inevitably seized by the Bolsheviks, and considered the possibility of transferring the residence of the authorities to another city. At the same time, all reports emphasized the great patriotic disruption of the Poles and their calm in the face of the threat. In the analyzed texts the figure of J. Piłsudski is very often mentioned. On the one hand, it emphasizes his greatness in comparison with other Polish leaders, but on the other hand it does not criticize his traits or lack of military knowledge. Notably interesting are the observations on J. Piłsudski's complex relations with Western countries. The authors of the analyzed reports draw their attention to the significant decrease of J. Piłsudski's popularity among the Polish society at the time of the deterioration of the situation at the front. In most of the analyzed texts, J. Piłsudski's role in the victory over the Bolsheviks near Warsaw is minimized.

Keywords: Polish-Bolshevik War 1920, Warsaw Pact, Piłsudski, Petliura, historiography.